

Balogh Magdolna

ELKH BTK Irodalomtudományi Intézet

ORCID: [0000-0003-3398-7799](https://orcid.org/0000-0003-3398-7799)

Irodalom, globalitás/lokalitás: a kultúraköziség kérdései Közép-Európában

Absztrakt

A tanulmány a kivándorlás és a kultúraköziség kérdéseit vizsgálja közép-európai irodalmi szemelvények segítségével, kiemelve a kortárs kivándorló irodalom legfontosabb témáit. Emellett ismerteti a tárgyalt jelenségekkel foglalkozó irodalom-és kultúratudományi irányzatokat, megközelítéseket, amelyek keretet adnak a konkrét életművek/művek értelmezéséhez.

Kulcsszavak: migráció és irodalom, Közép-Európa, transzkulturalitás, transznacionális irodalom, lengyel irodalom, szlovák irodalom, magyar irodalom

Abstract

Literature, globality, locality: the questions of interculturality in Central Europe
The paper examines topics of emigration and interculturality through selected works of Central European literature, focusing on the most important themes of contemporary emigrant literature. The paper also discusses the relevant approaches of literary and cultural studies that provide the framework for the analyses of the given works and oeuvres.

Keywords: migration and literature, Central Europe, transculturality, transnational literature, Polish literature, Slovak literature, Hungarian literature

Bevezetés

Az utóbbi évtizedekben végbement gazdasági, társadalmi és kulturális változások mind globális, mind lokális megközelítésben jelentősen átalakították a kultúra és az irodalom egész rendszerét. A technológiai és technikai fejlődés, a kommunikációs eszközök és módszerek, az utazás és helyváltoztatás egyszerűbbé és gyorsabbá válása nemcsak az írás technikáját változtatta meg, hanem az írók egzisztenciális lehetőségeit is. Míg az egykori emigráns alkotók közül sokan az anyanyelvből való kiűzetésként élték meg a természetes nyelvi és kulturális közegetől való elszakadást, a ma országot váltó alkotók nem feltétlenül szakadnak el sem az anyanyelvtől, sem hazai kultúrájuktól. Ma kommunikálhat az anyanyelvén, írhat és adhat ki könyvet magyar író magyarul úgy, hogy közben a világ másik pontján él. Csak az utóbbi évtizedekből véve a példákat, ezt a megoldást választotta a betegsége súlyosbodásáig néhány évet Berlinben töltő Kertész Imre, a felváltva Berlinben és New Yorkban élő Krasznahorkai László, a Norvégiában otthonra lelt Kun Árpád, vagy a közelmúltban bizonytalan időre egy umbriai kisvárosban letelepedő Péterfy Gergely és Péterfy-Novák Éva.

A mozgás szabadságával, a helyváltoztatás egyszerűbbé válásával, az olcsó utazás lehetőségével a határátlépés, a kivándorlás, más kultúrákkal való találkozás, a kultúrák dialógushelyzetbe kerülése mindennapos tapasztalattá vált.

Látnunk kell ugyanakkor, hogy mindaz, ami a mobilitás intenzívebbé válásával együtt jár, csak részben új jelenség, ami bizonyos aspektusait tekintve módosítja, de nem érvényteleníti az egyének és a társadalmak korábbi helyváltoztatási tapasztalatait, s azok irodalmi lenyomatait.

Arra gondolok itt, hogy a 20. századot bizonyosan nevezhetjük nemcsak az önkéntes, de a kényszerített kivándorlás, kitelepítés századának is. A forradalmak, a két világháború, a nagy gazdasági világválság, a totalitárius rendszerek felemelkedése, a helyi háborúk sokasága, a gyarmatok felszabadítása a menekültek, száműzöttek, kivándorlók tömegeit indították útnak több hullámban. Régiókn, Közép- és Kelet-Európa társadalmi jelentős számban termeltek ki menekülteket 1917, 1939–45, 1956, 1968 politikai fordulatai nyomán. A kivándorlás újabb hullámát régiókból az 1989/90 körüli rendszerváltozások, majd a délszláv háborúk erősítették fel.

Közép- és Kelet-Európában milliók közös tapasztalata lett a szülőföld kényszerű elhagyása, a gyökerektől való elszakadás: nem véletlenül vált az emigráció, a száműzetés és az otthontalanság a század irodalmának egyik alapvető toposzává. A térség huszadik századi irodalmaiban kiemelt szerepük van a különböző színezetű politikai és kulturális háttérrel bíró emigránsok és disszidensek léthelyzetét és tapasztalatait megszólaltató műveknek. A kiűzetés és a kivándorlás irodalmi lenyomatait, azaz az emigráció és a migráció irodalmát érdemes összevetni már csak azért is, mert mindkettőben benne van a más kultúrákkal való találkozás, a kultúraköziség tapasztalata, akár kényszerű, akár önkéntes helyváltoztatás idézte elő. Különözőségeik feltárása pedig a jelenségek pontosabb elhatárolását teszi lehetővé.

Ahogy Anna Nasilowska is hangsúlyozza (Nasilowska 2016), az emigráció és a migráció irodalmának különbözőségét mindenekelőtt létrejöttük körülményei magyarázzák: míg az emigráció irodalma zárt, vasfüggönnyel kettéosztott világban született, a migráció irodalma a globalizált világ átjárható, vagy egyenesen virtuálissá vált határai közti mozgások nyomán jön létre, s ez azt is jelenti, hogy megvan a hazába való visszatérés lehetősége. Miközben az emigráció irodalma eszmeileg-politikailag meghatározott, és általában vannak az anyaország politikai helyzetével kapcsolatos elvárásai, feltételei, reflektál a régi hazában zajló változásokra, a migráció irodalma a kulturális konfrontálódás vagy dialógus kérdései körül forog. Gyakori, hogy bizonyos, a szülőhazában tanult viselkedésformák, otthonról hozott kulturális mintázatok, illetve az új lakóhely szokásai és kulturális mintázatai közötti különbségek, valamint a kettő ütközéséből adódó konfliktusok bemutatása áll a középpontban, eközben természetesen működnek a mássággal kapcsolatos sztereotípiák¹. A legnagyobb kihívás az új közegben újra formálódó én megalkotása. Ugyanakkor a korábbi emigráció és a mai migráció éles ellentéte csupán látszólagos, hiszen a meghatározó politikai indíttatás ellenére az emigránsok – outsiders lévén a befogadó országban – ugyancsak érzékelték a kulturális különbségeket, az öltözködés módjától a társadalmi életet szervező elveken át a politikai élet meghatározó indítékaiig, saját bőrükön tapasztalták a viselkedés kódjainak eltéréseit,

Az alábbiakban a kivándorlás és a kultúraköziség jelenségeit vizsgálom közép-európai irodalmi szemelvények segítségével, valamint bemutatom a szóban forgó jelenségekkel foglalkozó irodalom- és kultúratudományi irányzatokat, megközelítéseket.

Az emigráns, a disszidens, a migráns² és a kivándorló (expatriate)³

A globalizációs folyamatok legfontosabb újdonsága, hogy a korábbról már ismert politikai *emigráns* és *disszidens* mellett a kilencvenes–kétezres évek irodalmában megjelenik a migráns (=gazdasági kivándorló), és a kivándorló vagy áttelepülő (*expatriate*). Az emigráns elsősorban politikai okokból hagyja el /vagy kényszerül elhagyni hazáját, a disszidens (másként gondolkodó) pedig hazájában maradván tartja távol magát (vagy kényszerűségből, tiltás következtében marad távol) a nyilvános diskurzusokban való részvételtől (így a hivatalos közegben való publikálásától).

Az áttelepülő (*expatriate*) szóval eredetileg a rövidebb-hosszabb időre szülőföldjüktől távol letelepedő angolok nevezték meg magukat. A rendszerint kényszerből kivándorlóval (e/migránssal) szemben az *expatriate* saját elhatározásából, nem egyszer pusztán kalandvágyból

¹ Hasonló jelenségeket tapasztalhatunk a kisebbségi és a többségi társadalmak együttélése során is.

² A *Cambridge Dictionary* szerint migrant: „a person who moves from one place to another, especially in order to find work or better living conditions” – olyan személy, aki egy adott helyről egy másik helyre költözik, főként, hogy jobb munka-vagy életkörülményekre leljen

³ A *Cambridge Dictionary* szerint expatriate: „someone who does not live in their own country” – azaz olyasvalaki, aki nem a saját országában él

hagyja el hazáját, vagy utazgat tartósan országok között, afféle kortárs nomádként. Az is előfordul, hogy a kivándorló –noha szabadon dönt arról, hogy elhagyja hazáját – nézetei vagy szexuális beállítódása miatt megy el, mert nem érzi biztonságban magát többé szülőföldjén. De másfajta egzisztenciális és lelki tényezők is szerepet játszhatnak a kivándorlás motívumai között. Jellemző a Dublinban élő lengyel Piotr Czerwiński példája, érdemes idézni megnyilatkozását: „Talán azzal kellene kezdenem, hogy nem vagyok kivándorló – expat vagyok. Így határozzák meg önmagukat azok az angolok, akik külföldön telepednek le, hogy megkülönböztessék magukat a Kelet-Európából beözönlő olcsó munkaerőtől (...) Hát akkor én sem adom alább, nem vagyok rosszabb náluk. Én is expat vagyok! Ami az Írországra költözésemet illeti, azt gondolom, az én történetem eléggé különbözik a legtöbb ide kivándorló lengyel történetétől. Először is, én nem muszájból jöttem, egyszerűen el akartam jönni Lengyelországból. (...) Feladtam az újságírói karrieremet, mert a médiában töltött tizenkét évnyi munka után fáradt és kiégett voltam. (...) Mindent összevéve friss levegőre volt szükségem, új életre (...) távol a létért való küzdelemtől” (Kosmalska 2016).

A lengyel migráció irodalma

Piotr Czerwiński csak az egyike annak a mintegy hatvan írónak, költőnek, drámaírónak, akiket Joanna Kosmalska (Kosmalska 2016) a lengyel kivándorlók irodalmának felmérésekor számba vett. Ez a nagy szám nem meglepő, ha tekintetbe vesszük, hogy az EU 2004-es keleti bővítése nyomán megindult új kivándorlási hullám a lengyelek körében igen erős volt. Az elsősorban a Brit-szigetekre irányuló kivándorlás következtében ma a statisztikák szerint kb. egymillió lengyel él Angliában és Írországon.

A lengyel migráció irodalmát erős szociológiai indíttatás jellemzi, nem véletlen, hogy ebben a műcsoportban is jelen van a kortárs lengyel irodalomban általában is rendkívül erős tényirodalom (vö. „lengyel riportiskola”): a legsikeresebb kötetek egyike Ewa Winnicka: *Angole* (2014) (*The Brits*) c. riportkötete. Az újságíró három éven át járta Nagy-Britanniát, eközben mintegy 400 interjút készített lengyel bevándorlókval, amelyekben igyekezett a jelenség lehető legszélesebb spektrumát bemutatni.

A kivándorlás éles fényben mutatja meg a tanult értékrendek és viselkedésformák működőképességét, értékét és használhatóságát az új körülmények között, és szinte mindig esetben ezek felülvizsgálatának szükségességét kívánja meg. Ezért nem meglepő, hogy a lengyel irodalomban egészen a legutóbbi időkig kötelezőnek számító romantikus eredetű értékrendet, a hazafiság, a nemzet, a haza fogalmát is újraértelmezi a kivándorló irodalom. Grzegorz Kopaczewski (1977) *Global Nation* című, Londonban játszódó művének szereplői valamennyien huszonevesek. Van közöttük francia, német, lengyel, olasz, spanyol. Valamennyien a szolgáltató szférában dolgoznak (pubokban, kávézóknak, a lengyel Daniel egy könyvesboltban), közösen bérelnak lakást, és egy társaságot alkotnak. Amikor azt kérdezik Daniel barátnőjétől, egy kanadai lánytól, hova való, csak annyit válaszol: Londonban lakik. Lengyel barátja, amikor megkérdezik tőle, hogy is áll a dolog a lengyeliséggel, azt feleli: „Magam sem tudom. Nálunk a patriotizmust az iskolában a történelmen keresztül tanítják, mert a felnőttek azt gondolják, ha valaki meghalt egy háborúban, ez már megkérdőjelezhetetlen alap kell, hogy legyen a hazaszeretethez. Az iskolában a történelem úgyszólván a legfontosabb tárgy, és az a legszörnyűbb, hogy vallásként tekintenek rá” (Kopaczewski 2004: 237–238).

A lengyel kivándorló irodalom bőséges terméséből is kiemelkedik Piotr Czerwiński (1972) *Przebiegum życia (Curriculum vitae)* című regénye (2009), amely egy diplomás kivándorló kudarcos egzisztencia-teremtő kísérletét mutatja be. Főszereplője egy negyvenéves közgazdász, Gustaw, aki a Varsói Kereskedelmi Főiskolán végzett, MBA- t szerzett, tizenöt éves pályafutása alatt multinacionális cégeknél töltött be vezető állásokat. A történet kezdetén elbocsátják munkahelyéről (mert megpróbálja lejáratni azt a fiatal feltörekvő karrieristát, aki a helyére pályázik). A mű címe a *Curriculum vitae*nek megfelelő lengyel kifejezés latin végződésekkel ellátott változata, a történet központi mozzanatára utal. Ugyanis a főhős tucatjával küldözgeti a CV-keket, abban a reményben, hogy folytathatja karrierjét, de nemhogy munkát nem talál, hanem mindenét elveszti. Régi barátai nem segítenek, felesége elválik tőle, lakását a bírósági ítélet szerint el kell hagynia, a két lányukkal való kapcsolattartást a feleség lehetetlenné teszi: a nekik írt emailek *címzett ismeretlen* jelzéssel landolnak Gustaw email-fiókjában. A férfi

a teljes kudarc elől külföldre menekül, Dublinban próbál szerencsét. A mű második részében azután a kudarc megkettőződik: Gustaw Dublinban is hiába küldözgeti szét százával a CV-eket, eleinte valamennyi képzettségét feltüntetve, később egyre primitívebb formában, csakhogy az érettségi és a jogosítvány éppúgy nem kell sehol sem, mint az MBA és a multiknál szerzett marketing tapasztalatok. Gyakorlatilag válaszra sem méltatják, vagy ha igen, csak azért, hogy közöljék vele: nem neki szánták az állást. Végül egy véletlennek köszönhetően gyárban kap munkát egy másik lengyel emigráns, a huszonhat éves szociológus, Konrad révén: kartondobozokat kell ledarálniuk, és összeszedni a munkások által eldobált csikkeket az udvaron. („Valószínűleg a világon mi vagyunk az egyedüli diplomás szemetesek” – jegyzi meg a főhős szarkasztikusan). A kétségbeesés és a tökéletes csalódás már-már az összeomlás szélére juttatja Gustawot, ezért elkezd egy forgatókönyvet írni az életükről, amit különböző filmgyáraknak ajánl fel, de mindenhol elutasítják. Egy nap azután nem megy haza a bérelt lakásba, s mivel a keresés eredménytelen marad, a rendőrség eltűntnek nyilvánítja. A rendkívül keserű szatíra hitelesen mutatja be a diplomás hős teljes kudarcát és reményvesztettségét. A történet vége azonban nem egyértelmű: Gustaw ugyan eltűnik, Konradnak viszont állást ajánlanak egy igazgató asszisztenseként. Csakhogy nem egyértelmű, hogy vajon a regény utolsó jelenete, amelyben Konrad a személyes találkozóra igyekszik, valóban a pozitív végkifejletet mutatja be, vagy a Gustaw által írt forgatókönyv része. Netán a lengyel nemzeti hovatartozásáról lemondó Gustaw más identitással próbál szerencsét, jut álláshoz, és éppen ő az, aki Konradnak, a barátjának munkát kínál.

A regény nyelve hibrid: a sűrűn beékelt angol nyelvű fordulatok az elbeszélő részéről távolságtartást fejeznek ki, egyszersmind hitelesen adják vissza a kivándorlók keverék nyelvét: lengyel szleng kifejezések keverednek az angollal, fonetikusán átírt angol szavak, csonka nyelvi fordulatok, mi több, számos, a szerzőtől származó neologizmus indokolja a regény végéhez fűzött szójegyzéket. Stílusát a mai köznyelv trágár kiszólásokkal tűzdelt változata jellemzi, poétikai funkciója, hogy a főhős végső elkeseredettségét, tehetetlenségét, kiúttalanságát nyomatékosítsa.

A hazájában csalódott főhős képzeletében a kivándorlás céljaként választott Írország mint „milkandhoneyland” jelenik meg, „ahol egyenes emberek tisztességesen intézik az ügyeiket egymással”, s ahol a „kelet-európai shithole”-ból érkező kivándorló is megtalálja számítását. Kérkezvén, tapasztalatai erre alaposan rácafolnak. Azt látja, hogy a lengyelek számára csak „szar munkák” vannak – kivéve az orvosokat, építészeket és informatikusokat, akik itt is jólétben élnek, és akik nem hajlandók lengyelül beszélni a volt honfitársaikkal. Ezért Gustaw többszörösen elszigetelt helyzetben van: értelemszerűen nem tud mit kezdeni a baseball-ütős, fekete pólós „mélylengyelekkel” sem, akik mindig kaphatók egy kis balhéra, „a mieinket ütitek!” felkiáltással. Telitalálat a szerző részéről, hogy diplomás főhőst választ, aki ráadásul kitűnően beszél angolul, vagyis egzisztencia-teremtési kudarcra nem magyarázható azzal, hogy nem tudja az ország nyelvét, netán nem elég képzett. Merőben ironikus viszont, hogy az írek alig értik az ő kifinomult, cambridge-i British Englishét.

A mű végére Gustaw elveszti minden kapcsolatát a hazájával, ahogyan lengyelisége is értéktelenné/érdektelenné válik számára: „Lengyelország mint ország hamarosan virtuálissá válik. Mind elmegyünk a picsába, az utolsó leoltja a villanyt” (Czerwiński 2009: 265). „Persze, lengyel vagyok. Na és akkor mi a szar van? Mond ez rólam valamit?” (Czerwiński 2009: 264). Kiábrándult kérdése azt sugallja, hogy a hagyományos romantikus eredetű lengyel értékrend, az öröklött és az intézményes nevelés során az önazonosság részévé tett kulturális kódrendszer az új környezetben nincs a kivándorló segítségére, épp ellenkezőleg: csupán értéktelen, használhatatlan ballaszt. De a regény nemcsak az öröklött, illetve tanult lengyel értékrenddel szemben kritikus: leleplezi az európai unió szabadságot és egyenlőséget ígérő utópiáját hirdető szlogenek álságosságát, sőt az ezeket a szlogeneket hirdető szükségyszerű kiábrándulására is rámutat (Dąbrowski 2016: 304). „Mindig a divatos bullshitet nyomták az Európai Unióról, hogy milyen nagyszerű lesz majd, ha végre mi is belépünk. (...) Kibaszottul jól szórakoztam, amikor ezt az egész bagázst itt láttam Dublinban, a fancy divatgönceik meg a trendi Európa-teóriáik nélkül” (Czerwiński 2009: 219–220).

A regény a kivándorlás alapvető kérdéseit tárgyalja, kemény kritikát fogalmaz meg mind az „álturistáknak” nevezett lengyel bevándorlók magatartásával, mind a befogadó ország polgárainak a bevándorlókkal szembeni viselkedésével kapcsolatban. Különös hangsúlyt kap a nemzeti hovatartozás, a nemzeti azonosságtudat, egyáltalán: a kulturális kódrendszer teherbírásának és használhatóságának felülvizsgálata.

A szlovák kivándorlás irodalma

A kivándorlás témája jól kitapintható módon jelentkezik a szlovák irodalomban is, amelyet a szlovák irodalomtörténet „*expat*”-prózának nevezett el (Passia, Taranenkova 2014: 5–68). A kortárs szlovák irodalomban, ezen belül az *expat*-prózában is szembevetendő a női alkotók nagy száma, így aztán nem meglepő, hogy a kivándorló irodalomhoz sorolható művekben, Svetlana Žuchová, Ivana Dobrákovová, Zuška Kepplová, Michaela Rosová és Mária Modrovich munkáiban is elsősorban női tapasztalatokkal találkozunk. E szerzői kör talán legkiforrottabb, jól felismerhető, autonóm művészi világot teremtő alkotója Ivana Dobrákovová (1982). A művek cselekményéből különféle traumákra, elfojtásokra és neurózisokra láthatunk rá, a külföldön szerencsét próbáló vagy idegenbe menekülő hősnők szorongásokkal, egzisztenciális félelmekkel küzdenek, amelyeket a külföldön lét csak felerősít. Ahogyan Nagy Csilla megjegyzi, „(...) az otthont és a külföldet összekötő, földrajzi, érzelmi, kulturális, történelmi, társadalmi szálakból kirajzolódó háló nem a biztonságot és a stabilitást, hanem éppenséggel az én-keresés állandó szükségletét jelenti az elbeszélő számára” (Nagy 2019). A *Bellevue* (2010) című beavatástörténet tizenkilenc éves hősnője azért megy Dél-Franciaországba betegeket ápolni, hogy szabaduljon problematikus otthoni kötelekeitől. Ám a magatehetetlen testekkel való napi foglalkozás lelki terheinek súlya alatt összeroppan, és végül megszegyenülten haza kell utaznia. A *Toxo* (2013) című elbeszéléskötet Olaszországba kivándorló hősnőjének szorongásai elsősorban a testiséggel, a szexualitással, a terhességgel és az anyasággal – illetve az ezekkel kapcsolatos, fojtónak érzett társadalmi szerepkényszerekkel függenek össze. Ezek egyre súlyosabb idegen-ség-érzést váltanak ki a hősnőből, és menekülésre készítik.

Kivándorlás és kultúraköziség a kortárs magyar irodalomban

A magyar irodalomban mindeddig viszonylag kevés olyan mű született, amely a kivándorlást és/vagy a kultúraköziséget érinti: ide tartoznak Kun Árpád: *Boldog Észak* (2013), *Megint hazavárunk* (2016) című regényei, valamint Kiss Noémi: *Tárgyakorlatok* (2003) című esszékötetete, és *Trans* (2006) című elbeszélésgyűjteménye. Kiss Noémi művei az idegenség, a másság feloldhatatlanságát, a különböző nyelvekhez és kultúrákhoz tartozó emberek közti megértés lehetetlenségét példázzák, az utazás pedig az identitás képlékennyé válásához, a szilárd személyiség szétfoslásához vezet, ahogyan a Berlint, Budapestet és Belgrádot rejtő (*B., B. és B.*) című elbeszélésben.

Kun Árpád (1965) *Megint hazavárunk* (2016) című regényének bölcsészkart végzett hőse látzólag napjaink tipikus vándora, kortárs nomád, aki különféle országokban és színtereken, különböző pénzkereseti lehetőségekkel próbálja fenntartani magát. Két lábbal a földön állva igyekszik az adott helyzetből a lehető legtöbbet kihozni: Soros-ösztöndíjjal a Sorbonne-on tölt egy évet, mialatt Proust homoszexualitásáról ír PhD-disszertációt. Majd Bordeaux-ban lektori állást tölt be, amelyet azonban a francia fél a szerződés lejárta előtt két évvel felmond (nem derül ki, mi miatt). Hősünk Párizsban bébiszitterkedik, a Juppé-kormány belügyminiszterének lakása feletti cselédszobában lakik. Hazatérve a Balassi Intézetben kínaiakat tanít magyar nyelvre, Piliscsabán a Katolikus Egyetemen egy ideig esztétikát oktat. Egyfelől olyasvalakinek látszik, aki a jég hátán is megél, másfelől viszont depressziós, fullasztó családi háttere miatt gyerek-és kamaszkori traumákat hordoz, amelyeket legalább átmenetileg írással próbál oldani. Szerelmi viszonyokat folytat, miközben folyamatosan az impotencia réme gyötri. Franciaországból hazatérve Erdélyben próbál szerencsét. Feleségül veszi szerelmét, az erdélyi Rékát, aki azonban hamarosan elhagyja. Mindez visszatekintő elbeszélés formájában van jelen a regényben, amelynek keretét az az északi utazás adja, amelynek célja Norvégia. Az időközben másodsor is megnősülő főhős feleségével, Borival, két gyermekükkel egy rozzant Suzukival kivándorol egy norvég kisvárosba, ahol a feleség az evangélikus egyháztól szociális munkásként kap állást. A kivándorlás egyszerűen gazdasági kényszerből történik, miután a főhősnek kilátása

sincsen a család normális megélhetését biztosító állás megszerzésére, a feleségnek, Borinak viszont van egy norvég diplomája, amellyel pályázhat az állásra.

A regény valódi tétje a főhős számára a lelki egyensúly megtalálása—a múltbeli családi történetek felidézése mintha azt sugallaná, hogy a főhős ezek ellenében próbál a szó valódi értelmében felnőni, a bénító és romboló kapcsolatok hálóját szétszakítva életképes és gazdagító emberi kapcsolatokról biztonsági hálót teremteni. A kivándorlás ebben az értelemben az én újraalkotásának a lehetőségét adja. A regény drámai csúcspontja az utazás utolsó szakaszához érkezve, a dániai kompra való felhajtásnál zajlik, amikor is kiderül, hogy Bori tévedésből nem aznapra, hanem előző napra vett jegyet. Pénzüik már nincs újabb jegyekre, elkeseredetten állnak félre a kocsival, és ádázul veszekednek. Ekkor az épp nyaralásról visszautazó, fogyatékosokból álló csoport vezetője felajánlja, hogy az ő költségeikre utazhatnak. Mintha ezzel a nálunk idehaza olyannyira elképzelhetetlen gesztussal a főhős és családja számára egy emberibb világba vezető út nyílna meg.

A transzkulturalizmus és Közép-Európa

A kortárs irodalomtudományban két, egymást részben átfedő elméleti irány született az említett kérdéseket érintő művek értelmezésére (Németh 2018: 69–78)⁴. Mindkettő csupán keretet adhat a kultúraköziség jelenségeinek konkrét értelmezéséhez, egy-egy műben megjelenő sajátosságainak magyarázatához. A német Wolfgang Welsch nevéhez fűződő transzkulturalizmus koncepciója (Welsch 1999) a hagyományos herderi kultúrakoncepcióval (illetve az ahhoz hasonlóan homogén kultúrafogalommal operáló más koncepciókkal, például a multikulturalizmussal és az interkulturalizmussal⁵) szemben fogalmazza meg a maga kortárs elgondolását. Abból indul ki, hogy Herder egységesítő, (néphez) kötött (*folk-bound*), és (a saját kultúráját más, külső kultúráktól élesen elhatároló) kultúraértelmezésének mára mindhárom eleme tartathatlanná vált, mivel napjaink kulturái mind vertikális, mind horizontális irányban belsőleg rendkívül differenciáltak. A különböző kultúrák nemcsak a társadalmak makroszintjén hatják át egymást, hanem az egyének szintjén is, azaz mi magunk is mind transzkulturálisak, kulturális hibridek vagyunk. Éppen a hibridizáció miatt nem lehetséges ma már az egyes nemzeti kultúrákat élesen elhatárolni egymástól.

Welsch transzkulturalizmusa elsősorban a mára idejétmúlttá vált homogén és monolit kultúrafelfogás ellenében született, és politikai- ideológiai üzenete világos: tarthatatlannak tekint minden olyan kirekesztő jellegű koncepciót, amely a saját és az idegen szembeállításának dichotómiájára épül. A transzkulturalizmus, állítja Welsch, korántsem valami vadonatúj jelenség, hanem történeti entitás. Tagadhatatlan, hogy a kultúrtérként szemlélt⁶ Közép-Európa par ex-

⁴ Harmadikként említhetjük a kisebbségi irodalom (*littérature mineure*) fogalmát, amelyet Gille Deleuze és Felix Guattari eredetileg Kafka életművének besorolására dolgozott ki. vö. Uők, (2009) Kafka. A kisebbségi irodalomért. ford. Karácsonyi Judit, Quadmon Kiadó.

A szerzőpáros szerint „a kisebbségi irodalom nem egy kisebbségi nyelv irodalma, hanem olyan irodalom, amelyet a kisebbség a többség nyelvén ír.” E kisebbségi irodalmat, a kollektív értékek előtérbe helyezése, a politika jelenléte, nyelvét a deterritorializáltság jellemzi (i. m. 33–35.).

Habár – ahogyan többen is (pl. Németh 2013: 17) joggal hivatkoznak rá – Kafka emlegetése ebben a kontextusban melléfogásnak tekinthető, mivel nem számol sem az anyanyelv, sem az identitás kérdésével –, a francia szerzőpáros elgondolása a kivándorlás irodalmának megközelítésében használhatónak bizonyulhat.

⁵ A germanisztikában az interkulturalitás fogalmával írják le a kultúrák találkozásával, a másság és az idegenség tapasztalataival, a kulturális hibriditással, valamint mindezek irodalmi és esztétikai megjelenésével összefüggő kérdéskört. Az interkulturális irodalomtudomány (*interkulturelle Literaturwissenschaft*) a posztkoloniális kritika bizonyos meglátásait is beépítve sajátosan irodalomtudományi megközelítésre törekszik. Az irányzat egyik alapműve Norbert Mecklenburg *Das Mädchen aus der Fremde: Germanistik als interkulturelle Literaturwissenschaft* című munkája (2008), amely történeti jelenségként is foglalkozik az interkulturalitással, módszertanilag Bahtyin dialogicitás-elméletét alkalmazza.

⁶ vö. Moritz Csákyknak (2014) a *2000* című folyóirat Közép-Európa fogalmának aktuális relevanciáját firtató körkérdésére: „Közép-Európát kultúrtérként lehetne felfogni, amelyet a múltban és jelenben pluralitások, különbségek és heterogenitások, egyúttal azonban folyamatos belső fordítások (*Translationen*) is jellemeznek. (...) Közép-Európa a szó átvitt értelmében intellektuális toposzként, ismeretelméleti modellként fogható fel, amely paradigmaként hozzájárulhat múlt- és jelenbeli hasonló konstellációk, azaz

cellence hibrid térség, etnikumok, kultúrák és vallások heterogén elegye, amelynek a kultúra-köziség elidegeníthetetlen sajátossága. Számolnunk kell azonban azzal, hogy ezt a régiót mint kultúrteret éppen a kulturális párbeszédképtelenség és a kirekesztés jellemzi elsősorban: a térség maga forradalmak és háborús konfliktusok kiindulópontja volt még a közelmúltban is, s a primitív etnikai uszításra ma is nagy számú társadalmi csoport fogékony. Ezzel szemben a dialógus, a másik elfogadásának képessége társadalmi méretekben sosem vált általánosan bevett és bensővé tett gyakorlattá, hacsak nem tekintjük valamiféle végsőkéig degradált dialógusnak a kizárólag sztereotípiákkal kommunikáló érintkezést. Ez esetben a transzkulturalizmus sajátos lenyomataként, a kulturális dialógus degradált változataként is értelmezhetjük az utóbbi évek egyik legkiemelkedőbb szlovák regényét, Daniela Kapitáňová (1956) révkomáromi író *Első és Második Könyv a temetőről* (2000) című művét, amely nemcsak Szlovákiában lett bestseller, de külföldön is: több mint egy tucat nyelvre fordították le, köztük arabra és japánra is, magyarul pedig Mészáros Tünde invenciózus fordításában jelent meg 2016-ban.

A mű egyes szám első személyű elbeszélő-főhőse a 44 éves értelmi fogyatékos, papírgyűjtésből élő Samko Tále. A fejlődésben visszamaradott, fizikailag és mentálisan is sérült Samko körülbelül egy tízéves gyerek értelmi szintjén kommunikál: gondolkodását, világképét sztereotípiák töltik ki. A regény végig az ő monológját közli, s a mű legfőbb invenciója éppen Samko rontott, degradált nyelve.

A főhős karikatúraszerű alakja mindazt megtestesíti, amit a térség bornírt ideológiái évszázadok alatt gyártott ellenségképeik révén beszívárogtattak a kisemberek tudatába. Samko raszszista, nacionalista, gyűlöli a magyarokat, a cigányokat, meg van győződve róla, hogy a szlovákok az egyedül jók, és a szlovák nyelv az egyedül szép. A város hibrid kulturális terében a magyarok, a csehek és a cigányok, de a melegek és a leszbikusok is kizárólag negatív jelzők kíséretében bukkannak fel—pusztán etnikai hovatartozásuk vagy nemi irányultságuk miatt. Samko azonban közli, hogy „ő nem fajgyűlölős”, mivel az indiános filmekben mindig az indiánoknak és a rabszolgáknak drukkol. Igaz, utál általában véve mindent és mindenkit, aki „nem elég szlovák” vagy aki nem a kispolgári értelemben vett konformitásnak megfelelően viselkedik. A baj csak az, hogy a saját családjában is vannak foltok, mert az Ómama anyját Csonka Eszternek hívták, és állítólag cigány volt, de persze Samko szerint ez nem igaz. Két nővére közül az egyik, Margita „jó szlovák”, de a másik, a népszerű zongoraművész, Ivana még a szlovák matricát sem hajlandó kirakni a kocsjára.

A szélsőséges konformizmusa miatt besúgóvá váló Samko a családtagjait sem kíméli. Feljelenti apját, aki a Szabad Európát hallgatja, de besúgja saját nagybátyját, Otobácsit is, amiért olyan gombát adott valakinek, amitől betegnek látszik, és elkerülheti sorozáskor a katonaságot. Tragédiák történnek, életek mennek tönkre miatta, de ő ezt fel sem fogja. Kizárólag az motiválja, hogy minél több dicséretet kapjon a besúgott információkért RSDr Gunár Karoltól, a helyi párttitkártól, akit afféle apafigurának tekint, és akinek mindenképpen meg akar felelni. Személyiségéből hiányzik minden autonóm törekvés, az ismétlés, a múltba nézés élteti. Deczki Sarolta szavaival, „a múlt jelenti a biztonsággal belakható vidéket számára, ezért nem csoda, ha mániákusan rendpárti, és mániákusan elutasít mindent, ami kicsit is megbolygatná azt a rendet, amit szigorú szabályok szerint tartanak fenn. Ezért gyanús számára a demokrácia intézménye is, hiszen egy csomó dologért nem jár büntetés, amit szerinte be kéne tiltani.” (Deczki 2016: 118) Ki is jelenti, „én nem akartam a demokráciát” (uo. 91).

Samko régióink kollektivistá ideológiáinak torzképe, akiben ráismerhetünk a tekintélyuralmi rendszerek mindenkor lelkes kiszolgálóira, mindenfajta független és szabad megnyilvánulás elsőrendű ellenségeire.

kulturális folyamatok felismeréséhez és elemzéséhez. (...) Közép-Európa paradigmatis laboratóriumként jellemezhető, ahol már a múltban olyan folyamatok zajlottak le, amelyek mostanra globális jelentőségűvé váltak, például ami a differenciák, alteritások vagy idegenségek kezelését illeti” Csáky (2014).

Transznacionális irodalomtudomány

A transzkulturalizmus és a transznacionális irodalomtudomány kutatási tárgya részben fedi egymást, hiszen mindkettő a kultúraköziség terében mozog. A transzkulturalizmus a belsőleg differenciált kultúrák egymással hálózatszerű kapcsolatok révén összekötött, egymást átható területeire, és az e kapcsolatok révén kialakuló hibridizálódásra összpontosít, a transznacionális irodalomtudomány a globális és a lokális közötti lehetséges kapcsolódásokat, átmeneteket, az ott létrejövő *határzónákat*, és az azok közegében kialakuló sajátos esztétikai tapasztalatot vizsgálja. A *transz*-előtag a határátlépésre, ez esetben a nemzet, a nemzeti irodalom határán való átlépésre utal. Ehhez a kutatási irányhoz természetesen hozzátartozik a nemzet fogalmának és lehetséges kontextusainak vizsgálata, a nemzeti és a nemzetén túli viszonyának interpretálása, a globalizálódás perspektívájában új értelmezési keretben megjelenő állampolgárság, a nemzeti határok kérdése és mindezek kulturális lenyomata. A nemzeti szempont meghaladásának szándéka mellett a határok természetének vizsgálata fontos, mind a szubjektum(ok), mind a szövegek szemszögéből. Az átlépés nemcsak geopolitikai értelemben jelent határátlépést, hanem test és nyelv, író és olvasó, olvasó és szöveg, élet és írás közti határok átlépését is (Jabloneczay 2015: 138). Jabloneczay Timea hangsúlyozza a transznacionális irodalomtudomány interdiszciplináris jellegét, s a migráció, a diaszpóra⁷-kutatás, a posztkoloniális kutatások, a border studies, a gender, a queer elméletek korábbi, ill. részben párhuzamosan futó kutatási irányainak jelentőségét a transzkulturális megközelítés szempontjából (Jabloneczay 2015: 138).

Az irányzat egyik átfogó és összegző művét a török germanista Azade Seyhan jegyzi. *Writing Outside the Nation* (2001) című könyve a helyváltoztatás (displacement), az emlékezet és a nyelv dinamikus viszonyát vizsgálja. Kulcsfogalmai a kettős irodalmiság, a kulturális kétnyelvűség, a veszteség, a tanúság, a fordítás, az identitás, a kirekesztés (Mészáros 2015: 245). Seyhan a nem anyanyelvükön alkotó szerzők narratív és poétikai eljárásaival foglalkozik: arra kíváncsi, hogyan próbálják visszaszerezni az elveszítettnek hitt személyes és nemzeti történelmet; hogyan kapcsolódnak aktuális tartózkodási helyüktől eltérő, távoli kulturális hagyományokhoz. Seyhan a diaszpóra-irodalmakat a nyelvi és kulturális emlékezet olyan sűrített archívumaként értelmezi, amelyek visszavezethetik az egyént a kivándorlás következtében megszakadt múltjához, más szóval, helyreállítják az egyén és múltja egységét.

S hogy kik lennének azok az írók és melyek azok a művek, akiket / amelyeket a transznacionális megközelítés segítségével írhatunk le? Seyhan nem tesz különbséget emigráns és kivándorló alkotók között. A török kutató szerint a transznacionális irodalmat azok írják, akik nem anyanyelvükön, hanem egy második vagy harmadik nyelven alkotnak, akik határokat léptek át, és akik a kultúra deterritorializálódásával szembesülnek (ami annyit jelent, hogy a kultúra alanyai és tárgyai elválnak attól a helytől, ahol eredetileg léteztek, vagy meggyengül köztük a kapcsolat). Ezek az átültetett és lefordított alanyok (Seyhan 2001 idézi Clingman 2009: 8) Seyhan az USA-ban és Németországban élő és alkotó szerzőket (az előbbiekből többek között a lengyel Eva Hoffmann, az utóbbiak közül az 1968-ban emigrált cseh származású Libuše Moníková, valamint a török Rafik Samit és E. S. Özdamar) és műveiket tárgyalja.

Elfogadva Azade Seyhan definícióját, transznacionálisnak mondhatjuk tehát mindazokat a szerzőket, akik nem az anyanyelvükön írnak, ahogyan például a franciául író magyar származású Ágota Kristóf vagy az angolul író Tibor Fischer. Különösen jó példa a transznacionális szerzők jelenlétére a kortárs német nyelvű irodalom, amelyben egész sor olyan szerző van, aki más nyelvi és kulturális közegekből érkezett, a török Emine Sevgi Özdamar⁸, a cseh Libuše Moníková, a lengyel Alexandra Tobor és Magdalena Parys, számos magyar származású szerző:

⁷ Diaszpórának nevezik azokat a szórvány-irodalmakat, amelyek egy adott nemzeti irodalom határain túl, kisebbségi irodalomként kapcsolódnak egy-egy nyelvhez és kultúrához (eredetileg a zsidóság szórványaira alkalmazták a fogalmat)

⁸ Emine Sevgi Özdamar: *Mutterzunge*, 1990. Négy elbeszélés, amelyek mindegyike az etnicitás, a nemzet, a társadalmi nem, az osztály és a nyelv meghatározó, de egyszersmind az embereket megosztó kategóriáit tárgyalja. Emine Sevgi Özdamar 1965-ben vendégmunkásként érkezett Berlinbe, ahol különböző gyárakban dolgozott, és más török vendégmunkásokkal együtt hostelemben lakott. Elkezdett németül tanulni, majd kapcsolatba került a színházak világával. Eközben bekapcsolódott az egyetemisták politikai mozgalmába is. Visszatérve Isztambulba, színészként dolgozott, majd 1976-ban újra Németországba ment,

Zsuzsanna Gahse, Christina Viragh, Terézia Mora, Zsuzsa Bánk vagy a Svájcban élő Melinda Nadj Abonji, és az 1968-ban Svájcba emigrált szlovák Irena Brežná (1950), utolsó irodalmi szemelvényem szerzője⁹. Brežná *A hálátlan idegen* (*Die Undankbare Fremde* 2012) című ön-életrajzi ihletésű regénye már az első soraiban a feloldhatatlannak tűnő idegenséget fogalmazza meg, amikor a kaszárnyában a menekülők adatait felveszik: „A kaszárnyában egy beszédhibás kapitány hallgatott ki bennünket. Raccsolt, nem tudta kimondani rendesen a ž, l', t', dž, ň és a cirkumflexes ô hangot sem, helytelenül ejtette ki a nevünket, szinte magamra sem ismertem. Nevünket felírta egy formanyomtatványra, és megfosztotta az összes szárnyacsjától és háztetőtől. – Ilyen cicomára itt nem lesz szükség” (Brežná 2018: 5).

Az elemi erejű idegenség-érzés csak fokozottabbá válik, amikor kiderül, hogy maga a nyelv, a német nyelv nem alkalmas a családnév szlovák nyelvű formájának megőrzésére. Láthatjuk, hogy a nyelvváltást szinte a nemi identitásától való megfosztásának, lemeztelenedésnek tekintik: „Áthúzta a kedvenc nőinév-végződésemet is, apám és bátyám vezetéknevével ruházott fel. (...) Mihez kezdjek ezzel a kimért férfi-vezetéknévvel?” (Brežná 2018: 5).

A nyelv egy további szempontból is ütközőponttá válik a befogadó társadalom és a bevándorló között. A regény központi témája az új hazában elvárt asszimilációs sémának való ellenszegülés, amelynek az egyik legtöbb frusztrációt kiváltó mozzanata éppen a nyelvhasználat. A többségi társadalom azt várja el a bevándorlótól, hogy a svájci polgárokhoz hasonlóan nyelvjárásban beszéljen, hiszen „[a] nyelvjárás a rokonság meghitt szagát jelentette, annak egyik ismeretőjegye volt. Aki nem búzlott a nyelvjárástól, az idegen senkiházi maradt” (Brežná 2018: 125). Az elbeszélő azonban ragaszkodik az irodalmi nyelv használatához, még akkor is, ha nem birtokolja tökéletesen, és korántsem azért, mert éppen ebből, nyelvtudásából kell megélnie. Az irodalmi nyelv segíti személyisége méltóságának, önazonosságának megőrzésében. Magatartása feltehetően abból a felismerésből fakad, hogy nem tud, nem képes, de valójában nem is akar teljes mértékben svájcivá válni, inkább kívülálló marad. Ezzel a nyelvi lázadással védekezik a lehetetlennek érzett teljes asszimilálódás ellen, amely elvárásként csak frusztrációt gerjeszt benne. Az elbeszélő a beolvadásnak való ellenszegülés eszközeként használja konokul a mégoly tökéletesen beszélt irodalmi nyelvet, amely érzése szerint felszabadító gyakorlat, maga „a felegyenesedett járás, bár sántikáló, de az idegenség beismerése” (Brežná 2018: 127). Ahogyan a név visszaszerzése is ennek aktusa lesz, amikor – már az állampolgárság megszerzését követően – az elbeszélő bíróságon kérvényezi vezetékneve eredeti, szlovák nőinév-végződéssel ellátott formájában történő visszaállítását, s noha a kis szárnyacska-mellékjelet nem kaphatja vissza, azt minden alkalommal maga írja oda a nevéhez.

Brežná ön-életrajzi elbeszélője végül beilleszkedik a svájci társadalomba, ám azzal, hogy tolmácsként és pszichológusként menekülteknek segít, tartósan elkötelezi magát az övéhez hasonlóan sérült identitású, az övéénél nem egyszer jóval súlyosabb sorsot hordozó idegenek mellett. A tolmácsolás során megismert traumatikus történetek is beépülnek a regény szövegébe, dokumentálva az otthon elvesztésének és az idegenséggel való megküzdésnek számtalan változatát, s noha tolmácsként és segítőként az elbeszélőnek semlegesnek kell maradnia, e történetek rögzítésével közösséget, szolidaritást vállal a mindenkori menekültekkel.

Brežná-t és a többi nem anyanyelvén író szerzőt kettős nyelvi és kulturális kötődésük okán több nemzeti irodalomhoz is sorolhatjuk. A magyar irodalomtudomány eddig keveset foglalkozott az említett szerzőkkel, ahogyan azzal a kérdéssel is, miként alkothatjuk meg a nemzeti irodalom koncepcióját úgy, hogy az ilyen típusú jelenségek befogadására alkalmas legyen. Ezeknek az íróknak a példája arra is figyelmeztet, hogy nem tartható fenn tovább a nyelvi és kulturális

ahol azóta is színházban dolgozik: játszik, rendez, és darabokat ír. Mostanáig két regényt és két kötetnyi elbeszélést publikált. Kétségkívül a német nyelvű kisebbségi vagy kivándorló-irodalom egyik legjelentékenyebb alakja. <https://www.cambridge.org/core/books/recasting-german-identity/diasporic-identity-in-emine-sevgi-ozdamars-mutterzunge/8CB22D321AA8DD16C489FE291ECF1B1F>. Utolsó letöltés: 2021. 11. 23. A német irodalomban külön csoportot alkotnak a német társadalomba beilleszkedett egykori török bevándorlók által írt német nyelvű művek (egyenesen „török fordulatról” beszélnek a német irodalomban).

⁹ Irena Brežná *Die undankbare Fremde* (Galiani: Berlin, 2012) című regénye elnyerte a svájci irodalom nagydíját (Eidgenössischer Literaturpreis), a kötet szlovák fordítása pedig bekerült az Anasoft Litera díj legjobb tíz könyve közé.

értelemben monolit és homogén entitásként értelmezett nemzeti irodalom koncepciója, mivel a nyelv is és a kultúra is belsőleg differenciált.

A fentiekben közép-európai irodalmi szemelvények segítségével kíséreltem meg vizsgálni a kultúraköziség egyes aspektusainak irodalmi megjelenését, hivatkozva azokra az irodalomtudományi megközelítésekre, amelyek segíthetnek e jelenségek értelmezésében. Valószínűnek látszik, hogy a kivándorlás és a helyváltoztatás tapasztalatának egyre jelentősebb szerepe lesz irodalmainkban, ami elsősorban a szülőföld, a haza, a nemzeti hovatartozás, az otthon, az otthontalanság, az idegenség, az önazonosság kérdéseit veti fel élesen. Érdekes az indiai születésű brit Salman Rushdie szavait idézni befejezőként: „Azonosságunk egyszerre többszörös és részleges. Néha úgy érezzük, hogy egyszerre több kultúrát lovagolunk meg, máskor meg úgy, hogy két szék között a pad alá esünk. És mégis, bármennyire kétértelműnek és képlékenynek tűnik ez a terep, nem terméketlen vidék ez az írónak. Ha az irodalom arról szól, hogy a valóságba való behatolásnak új szempontjait fedezzük fel, akkor a ránk mért távolság (...) épp ilyen szempontokkal láthat el bennünket” (Rushdie 1996: 26).

Irodalom

Szépirodalom

- Brežná, I. (2018). *A hálátlan idegen*. Anima Társulás, ford. Vályi Horváth Erika.
- Czerwiński, P. (2009). *Przebiegum życia czyli kartonowa sieć*, /Curriculum vitae avagy a kartonháló/ Świat Książki.
- Dobrákovová, I. (2010). *Bellevue*. Marenčin PT.
- Dobrákovová, I. (2013). *Toxo*. Noran Libro. ford. György Norbert
- Kapitáňová, D. (2016). *Könyv a temetőről – Első és második Könyv a temetőről*. Írta és rajzolta Smako Tále. Magvető.
- Kiss N. (2003). *Tájékoztatók*. JAK Kijárat kiadó.
- Kiss N. (2006). *Trans*. Magvető.
- Kopaczewski, G. (2004). *Global Nation. Obrazki z czasów popkultury*. /Global Nation. Képek a popkultúra időszakából/. Wydawnictwo Czarne.
- Kun Á. (2016). *Megint hazavárunk*. Magvető.

Szakirodalom

- Clingman, S. (2009). *The Grammar of Identity. Transnational Fiction and the Nature of the Boundary*. Oxford University Press.
- Csáky, M. (2014). Elfelejtük-e? 2000, 11. <http://ketezer.hu/2015/05/kozep-europa-felejtuk-el-4/> (2016.12.28.).
- Deczki S. (2018). Akaratlan áru. In: Balogh M. (szerk.). *Szomszédok a kirakatban. A szlovák irodalom recepciója Magyarországon 1990 után*. reciti – SZTA Világirodalmi Intézet.
- Dąbrowski, M. (2016). Proza migracyjna: źródła i znaczenia (A kivándorlás prózája: források és jelentések), *Teksty Drugie*, 3. 288–307, <http://journals.openedition.org/td/3159>. Utolsó letöltés: 2021. 09. 12. DOI: [10.18318/td.2016.3.16](https://doi.org/10.18318/td.2016.3.16).
- Deleuze, G., Guattari, F. (2009). *Kafka: A kisebbségi irodalomért*. ford. Karácsonyi Judit, Quadmon Kiadó.
- Jabloneczay T. (2015). Transznacionalizmus a gyakorlatban: migrációs praxisok a könyvek, az írásmódok, a műfajok és a fordítási stratégiák geográfiájában. *Helikon Irodalom- és Kultúratudományi Szemle*, (60)2.
- Kosmalka, J. (2016). Twórczość Polaków na Wyspach Brytyjskich. Transnarodowy zwrot w literaturze polskiej. /A lengyelek irodalma a Brit-Szigeteken. Transznacionális fordulat a lengyel irodalomban/. *Teksty Drugie*, 3. 165–186.
- Mecklenburg, N. (2008). *Das Mädchen aus der Fremde: Germanistik als interkulturelle Literaturwissenschaft*. Iudicium.
- Mészáros Zs. (2015). Határközvetítők. A transznacionális memoáirodalom elméleti megközelítései. *Helikon Irodalom- és Kultúratudományi Szemle*, (60.)2.
- Nagy Cs. (2019). Transzkulturalizmus és identitás Ivana Dobrákovova prózájában. *Irodalmi Szemle* 11. <https://irodalmiszemle.sk/2019/11/nagy-csilla-transzkulturalizmus-es-identitas-ivana-dobrakovova-prozajaban/>. Utolsó letöltés: 2021. 09. 16.
- Nasilowska, A. (2016). Emigracja i migracja. /Emigráció és migráció/. *Teksty Drugie*. 3. <http://journals.openedition.org/td/3159>. Utolsó letöltés: 2021. 09. 12.

- Németh Z. (2013). A kisebbségi irodalom provokációja. In: Balázs I. J. (szerk.). *Kortárs magyar kisebbségi irodalmak. Posztkolonializmus, gender studies, littérature mineure*. A VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus szekcióelőadásai. Egyetemi Műhely Kiadó. 16–24.
- Németh Z. (2018). A kortárs szlovák irodalom és a transzkulturalizmus. In: Balogh M. (szerk.). *Szomszédok a kirakatban. A szlovák irodalom recepciója Magyarországon 1990 után*. reciti – SZTA Világirodalmi Intézet. 69–78.
- Passia, R., Taranenková, I. (2014, szerk.). *Hľadanie súčasnosti*. Slovenská literatúra začiatku 21. storočia. /A jelen keresése. A 21. század eleji szlovák irodalom/. Literárne informačné centrum. 5–68.
- Rushdie, S. (1996). Elképzelt szülőfölk. *Pompeji*. 3–4. 20–31.
- Seyhan, A. (2001). *Writing outside the Nation*. Princeton and Oxford, Princeton UP.
- Welsch, W. (1999). Transculturality – the Puzzling Form of Cultures Today. In: Featherstone, M., Lash, S. (szerk.). *Spaces and Culture: City, Nation, World*. Sage. 194–213.